

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΙΜΩΡΗΤΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ

Φυλακές και αστυνομικά κρατητήρια αποτελούν χώρους στους οποίους σωρρεύονται διαφορετικές κατηγορίες κρατουμένων. Είναι κυρίως εκείνοι οι οποίοι στερούνται την ελευθερία τους ως ποινή, σύμφωνα με απόφαση ποινικού δικαστηρίου, καθώς και εκείνοι που προφυλακίζονται ως υπόδικοι εν αναμονή της ποινικής τους δίκης. Επίσης, είναι εκείνοι που κρατούνται στο πλαίσιο μιας διοικητικής διαδικασίας με στόχο την ολοκλήρωση της απέλασής τους, μετά τη σύλληψή τους ή την αυτόβουλη παράδοσή τους, μετά την παράτυπη είσοδό τους στην ελληνική επικράτεια. Η τελευταία αυτή κατηγορία αφορά βέβαια αποκλειστικά αλλοδαπούς. Κοντολογίς, χώροι στέρησης της ελευθερίας είναι οι φυλακές, τα κρατητήρια των αστυνομικών τμημάτων αλλά και οι ειδικοί χώροι φύλαξης ή υποδοχής αλλοδαπών.

Σύμφωνα με τον νόμο, διαφορετικές κατηγορίες κρατουμένων θα πρέπει να κρατούνται σε διαφορετικούς χώρους, και σε κάθε περίπτωση οι χώροι αυτοί πρέπει να τηρούν τις βασικές προδιαγραφές που εξασφαλίζουν το κατώφλι εγγύησης σεβασμού της αξιοπρέπειας του κρατούμενου. Εδώ βρίσκεται μια κρίσιμη λεπτή γραμμή που ορίζει το επιτρεπτό από το μη επιτρεπτό: καθώς η στέρηση της ελευθερίας εμπεριέχει έντονα το στοιχείο της προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και

Ο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης διδάσκει στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Είναι επίσης πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ).

καθώς η τελευταία εν πολλοίς εδράζεται στην έννοια της ελευθερίας και της ελεύθερης διάθεσης του σώματος στην μετακίνηση, η νόμιμη στέρησης της ελευθερίας πρέπει να μην αποτελεί -περαιτέρω- *ατιμωτική ή απάνθρωπη μεταχείριση* και εν τέλει *βασανιστήριο*. Τη γραμμή αυτή θέτει καταρχάς, όπως τη διατυπώνει το άρθρο 3 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και εφαρμόζει μέσα από τη νομολογία του το Δικαστήριο του Στρασβούργου. Η ελληνική πραγματικότητα με τις τρομακτικές ελλείψεις της αναφορικά με τους χώρους όπου συντελείται η στέρηση της ελευθερίας, όπως είναι γνωστές εδώ και είκοσι τουλάχιστον χρόνια, απασχολεί ολοένα και περισσότερο τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ).¹

Αφού λοιπόν, οι συνθήκες κράτησης αποτελούν από μόνες τους μια παράμετρο της τιμωρητικής λειτουργίας του εγκλεισμού, πώς μπορεί να διασφαλιστεί η μη παραβίαση της κόκκινης γραμμής νομιμότητας του ίδιου του εγκλεισμού ως προς τις ίδιες τις συνθήκες κράτησης; Τι συμβαίνει όμως όταν οι τελευταίες ξεπερνούν τα όρια πόνου τα οποία θεωρούνται καταρχήν θεμιτά και εγγενή ως προς την ίδια την στέρηση της ελευθερίας; Εδώ θα έπρεπε να κάνουμε μια ιστορική αναδρομή των επιτρεπτών ή θεμιτών χαρακτηριστικών του εγκλεισμού, όπως εξελίχθηκαν τους τελευταίους αιώνες για να αντιληφθούμε την γενεαλογία των μέσων που θεωρούνται επιτρεπτά από την κρατική εξουσία και των πρακτικών εκείνων που θεωρήθηκαν διαχρονικά νόμιμα ή παράνομα. Μπορεί να πει κανείς ότι η εξέλιξη είναι ραγδαία, από την εποχή που τα βασανιστήρια χρησιμοποιούνταν για την εξασφάλιση της ομολογίας ή ως μέσο απόδειξης, από την εποχή που δεν υπήρχε κανένα μέσο αντίκρουσης της κράτησης ή την εποχή της ανυπαρξίας φορέων εποπτείας των συνθηκών κράτησης. Από την εποχή που το συνεχές δίκαιο δίκη – συνθήκες κράτησης άρχισαν να τυποποιούνται κανονιστικά. Δεν είναι δυνατόν να κάνουμε την πολύ ενδιαφέρουσα αυτή ιστορική άσκηση στον περιορισμένο αυτό χώρο, αλλά θα πρέπει να έχουμε κατά νου τη σχετικότητα της δύναμης της κρατικής εξουσίας και της διασφάλισης των σύγχρονων εννοιών και κανόνων προστασίας της αξιοπρέπειας του κρατούμενου απέναντι στα όρια που θέτει το άρθρο 3 ΕΣΔΑ στην ευρωπαϊκή δικαιοταξία, όπως διαμορφώθηκε τα τελευταία 60 χρόνια. Κυρίως έχοντας τα μάτια στο μέλλον και στις προοπτικές εξέλιξης των ορίων αυτών.

Ας επιστρέψουμε στην σύγχρονη -κακή- ελληνική πραγματικότητα: φυλακές και αστυνομικά κρατητήρια κάθε είδους πάσχουν από ελλείψεις υποδομών, θέρμανσης, εστίασης, υποδομών ύπνου, προαύλιων χώρων, παροχής υπηρεσιών καθαριότητας και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης που σε συνδυασμό με τον υπερπληθυσμό καθιστούν την καθημερινή διαβίωση αφόρητη και βέβαια πα-

ραβιάζουν τα όρια που τίθενται από το άρθρο 3 δια γυμνού οφθαλμού. Πρόσφατα,² στην απόφαση *Samaras v. Greece* (της 28ης Φεβρουαρίου 2012) το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ (απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση) σε βάρος 13 (μεταξύ των οποίων και ένας αλλοδαπός) κρατούμενων στις φυλακές Ιωαννίνων για την περίοδο 2008-09. Η απόφαση επαναλαμβάνει εν πολλοίς τα ευρήματα και το σκεπτικό του Δικαστηρίου σε δύο προηγούμενες αποφάσεις του 2011,³ αναδεικνύοντας τα χρόνια προβλήματα που ταλανίζουν τις ελληνικές φυλακές και τα οποία εν πολλοίς ήδη ο Συνήγορος του Πολίτη είχε καταδείξει ύστερα από αυτοψία.⁴

Οι ισχυρισμοί των προσφευγόντων δεν εκπλήσσουν, καθώς επαναλαμβάνουν τα ήδη γνωστά: διαβίωση σε ελάχιστο χώρο μαζί με πολλούς άλλους συγκρατούμενους (σε μία φυλακή που σχεδιάστηκε για 80 αλλά «φιλοξενούσε» κατά την επίδικη περίοδο 220 κρατούμενος), χωρίς να διατίθεται καμία καρέκλα ή τραπέζι, ότι ο μόνος προσωπικός τους χώρος ήταν η επιφάνεια του κρεβατιού, ότι δεν υπήρχε δυνατότητα δημιουργικής αναψυχής και απασχόλησης. Επίσης, ότι πολλοί κρατούμενοι έπασχαν από έντονο στρες, χωρίς να τους παρέχεται καμία θεραπεία. Τα παραπάνω δεν αντικρούστηκαν από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ όλα αυτά ήταν γνωστά επισήμως στις ελληνικές αρχές από έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη ύστερα από αυτοψία. Από το γεγονός και μόνο ότι οι κρατούμενοι διέθεταν ελάχιστο προσωπικό ελεύθερο χώρο (2 τ.μ. ή και λιγότερο ανά κρατούμενο) το ΕυρΔΔΑ έκρινε ότι «οι προσφεύγοντες υπέστησαν απάνθρωπη και ατιμωτική μεταχείριση, η οποία απείχε κατά πολύ από το αποδεκτό όριο καταπόνησης που ο εγκλεισμός εγγενώς δημιουργεί, χωρίς σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια».

Το κυριότερο όμως που κομίζει η απόφαση αυτή είναι η υπενθύμιση ότι η εκτέλεση της απόφασης δεν εξαντλείται στην καταβολή των αποζημιώσεων στους προσφεύγοντες: σύμφωνα με το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ, το κράτος οφείλει να θέσει τέλος στις συνθήκες εκείνες με τις οποίες συντελείται η παραβίαση, όπως διαπιστώθηκε από το Δικαστήριο. Το κράτος είναι ελεύθερο να επιλέξει τα κατάλληλα μέσα για αποφύγει μελλοντική παραβίαση, υπό την εποπτεία της Επιτροπής Υπουργών. Έτσι, το Δικαστήριο ζητά την άμεση παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης με στόχο την βελτίωση των συνθηκών κράτησης στις φυλακές με τρόπο ώστε να ικανοποιούνται οι προδιαγραφές που θέτει το διεθνές και ελληνικό δίκαιο για να αποφευχθεί πιθανή μελλοντική παραβίαση του άρθρου 3 της Σύμβασης (παρ. 72 της απόφασης). Η παρατήρηση αυτή δείχνει ότι το ποτήρι έχει ξεχειλίσει, καθώς η ελληνική κυβέρνηση αν και έχει πλήρη γνώση για την οριακή κατάσταση αδιαφορεί ή στέκεται ανήμπορη να λάβει δραστικά μέτρα όχι μόνο για την βελτίωση των συνθηκών κράτησης αλλά κυρίως για

τον ίδιο τον μηχανισμό απόφασης ως προς την στέρηση της ελευθερίας, ποινικού και διοικητικού χαρακτήρα στις κατηγορίες που αναφέρθηκαν εισαγωγικά.

Αλλά και σε πολλές άλλες υποθέσεις που αφορούν κυρίως αστυνομικά κρατητήρια και χώρους υποδοχής αλλοδαπών, το Δικαστήριο διαπίστωσε σημαντικές αποκλίσεις από τις νομικές σταθερές που ορίζουν την ευρωπαϊκή έννομη τάξη, και υπογράμμισε τις ανάγκες διόρθωσης του δικαίου και των πρακτικών εφαρμογής του. Αν μη τι άλλο, η παραβίαση των εγγυήσεων που αφορούν την στέρηση της ελευθερίας και τις συνθήκες κράτησης υπονομεύει νομικές αξίες οι οποίες συγκροτούν την ίδια την ελληνική δικαιοταξία. Επίσης, η συμμόρφωση των ελληνικών κυβερνήσεων με τα ευρήματα του δικαστηρίου του Στρασβούργου μακροπρόθεσμα μπορεί να θεραπεύσει νομικές αντιφάσεις και ιδεολογικές αγκυλώσεις που καθιστούν ορισμένα ζητήματα μεταναστευτικής πολιτικής «ευαίσθητα» και άρα υποκείμενα σε έκνομες λύσεις: ίσως το πλέον εύγλωττο παράδειγμα αφορά την στέρηση της ελευθερίας των παράτυπα εισελθόντων αλλοδαπών ως μέσο αποτροπής και τιμωρίας και η εν τοις πράγμασι κατάργηση του δικαιώματος στο άσυλο. Αυτό συμβαίνει και μέσα από το ιδεολόγημα και τις πρακτικές υπέρ της θωράκισης των συνόρων και άρα της μη προσπελασιμότητάς τους από εκείνους που θα είχαν δικαίωμα να τα διαβούν κατ' αρχάς παράτυπα, αλλά εν τέλει νόμιμα καθώς θα ήταν δικαιούχοι ασύλου. Παρόμοια λειτουργία έχει και η κράτηση εν όψει ανέφικτης απέλασης και η ανυπαρξία δικαιώματος αποτελεσματικής προσφυγής ενώπιον του εθνικού δικαστή για μια σειρά ζητημάτων που αφορούν τη δίκαιη δίκη. Τέλος, ο αναιτιολόγητος και αβασάνιστος χαρακτηρισμός των υπόδικων ή υπό απέλαση αλλοδαπών ως «επικίνδυνων» με αποτέλεσμα την αβασάνιστη λήψη απόφασης για την στέρηση ελευθερίας τους και την αυτόματη επιδείνωση των συνθηκών κράτησης για τους ήδη κρατούμενους. Η μεταγωγή κρατουμένων επίσης συμπληρώνει την γκρίζα εικόνα προσθέτοντας μια σχεδόν σουρεαλιστική πινελιά: η μεταγωγή χρησιμοποιείται συχνά για την πρόσκαιρη αποσυμφόρηση των φυλακών, διατηρώντας έναν αριθμό κρατουμένων υπό διαρκή νυχτερινή μετακίνηση ανά την Ελλάδα αποδεσμεύοντας «κρεβάτια» εντός των φυλακών ή των αστυνομικών κρατητηρίων.

Η διάρκεια της κράτησης αλλοδαπών κοντά στα σύνορα σε χώρους παντελώς ακατάλληλους και μάλιστα για διαστήματα που αγγίζουν το εξάμηνο επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια του αστυνομικού διευθυντή και τον σχεδόν απολύτως αναποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο νομιμότητας. Το νομικό κενό συχνά δεν αφορά μόνο την ίδια την κράτηση εν όψει ανέφικτης απέλασης ή των αιτούντων άσυλο, αλλά και των ίδιων των χώρων κράτησης: σε ορι-

σμένες περιπτώσεις «χώροι υποδοχής μεταναστών» δεν έχουν ιδρυθεί με νομική πράξη, με αποτέλεσμα να λειτουργούν εντελώς παράτυπα παραβιάζοντας βασικές συνταγματικές αρχές. Τα θέματα αυτά τα έχουν αναδείξει πληθώρα διεθνών οργανισμών και οργανώσεων. Ενώπιον του Δικαστηρίου του Στρασβούργου κρίθηκαν πολλές υποθέσεις που έφεραν στο φως την νομιμότητα της κράτησης, την αδυναμία αποτελεσματικής προσφυγής κατά της κράτησης και βέβαια τις συνθήκες κράτησης που αφορούν αλλοδαπούς (εν όψει ανέφικτης απέλασης, ή ακόμα και αιτούντων άσυλο) αλλά και οποιονδήποτε κρατείται σε αυτά (του Αλβανού *Kaja*, 27.6.1006 Αστυνομική Διεύθυνση Λάρισας, Σιάσιος και άλλοι, Αστυνομική Διεύθυνση Κατερίνης ή του Ουκρανού *Shuvaev* (29.10.1009), του Αφγανού *Tabesh*, 26.11.2009, της γεωργιανής *Efremidze* (21.6.2011), στην Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, του Σύριου *Dougoz* (6.3.2001) σε κέντρο κράτησης Δραπετσώνας. Επίσης, βλέπε τις υποθέσεις του Κούρδου από την Τουρκία, *SD*, 11.6.2009, (Αστυνομική Διεύθυνση στην Πέτρου Ράλλη και ΑΤ Σουφλίου), του Παλαιστίνιου *AA*, 22.7.2010 (κέντρο υποδοχής αλλοδαπών Σάμου) και του ασυνόδευτου ανήλικου *Rahimi* (5.3.2011) στην Παγανή Λέσβου. Στις υποθέσεις αυτές η παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ έγκειται κυρίως στην έλλειψη χώρου, την ελλιπή παροχή τροφής (πχ. τα λιγότερο από 6 ευρώ που χορηγούνται ανά κρατούμενο έχει κριθεί ότι δεν είναι δυνατόν να εξασφαλίσουν τρία γεύματα πλήρη σε διατροφική αξία), την έλλειψη χώρου προαυλισμού, την έλλειψη ειδών υγιεινής, η απεριγράπτη κατάσταση των τουαλετών κλπ.

Η χαρτογράφηση των παραβιάσεων που κρίθηκαν από το Δικαστήριο του Στρασβούργου (αλλά και της Επιτροπής για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων / Committee for the Prevention of Torture (CPT) ή οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης)⁵ μπορεί ορισμένες φορές να φαίνεται στεγνή ή τεχνοκρατική σε πρώτη ανάγνωση, κρύβει όμως όψεις της ελληνικής έννομης τάξης, του σωφρονιστικού συστήματος αλλά και των μεταναστευτικών πολιτικών εκεί ακριβώς που τέμνει εγκάρσια την ευρωπαϊκή έννομη τάξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η εξέταση της νομιμότητας της κράτησης και των συνθηκών κράτησης αποκαλύπτει ότι αυτές πλέον αποτελούν εγγενώς στοιχείο ποινικής τιμωρίας, αφού εν τοις πράγμασι κανείς δεν μπορεί να διαχωρίσει τις συνθήκες από την ίδια την ποινή, αλλά και της διοικητικής διαδικασίας που αφορά την απέλαση αλλοδαπού. Σε μια ιδιότυπη συνύπαρξη, οι δύο αυτοί μεγάλοι κύκλοι αλληλεπικαλύπτονται στα αστυνομικά κρατητήρια της ενδοχώρας όπου υπόδικοι, κατάδικοι και υπό απέλαση αλλοδαποί συμβιώνουν σε ασφυκτικές συνθήκες μεταγωγής και αναμονής.

Θα μπορούσε κανείς, λοιπόν, να παρατηρήσει ότι η στέρηση ελευθερίας στην Ελλάδα, τα τελευταία πολλά χρόνια, διολισθαίνει σε μια διεύρυνση και εν τοις πράγμασι

ανέλεγκτη χαλάρωση των εγγυήσεων που το κράτος οφείλει να διασφαλίσει σχετικά με τις συνθήκες κράτησης. Η παρατήρηση αφορά όλες τις κατηγορίες εκείνων των ανθρώπων που στερούνται την ελευθερία τους και κρατούνται σε φυλακές ή αστυνομικά κρατητήρια. Η αδιαφορία της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας να συζητήσει, να λάβει αποφάσεις, να νομοθετήσει και να εφαρμόσει μέτρα σχετικά με τους όρους εγκλεισμού και τις συνθήκες μέσα στις οποίες αυτός συντελείται, αντανakλά –αν μη τι άλλο– ένα κεντρικό έλλειμμα: ένα έλλειμμα που αφορά τις δυνάμεις εξέλιξης και εκδημοκρατισμού των μηχανισμών στέρσης ελευθερίας. Είναι η εμμονή στη διατήρηση μιας σκληρής γραμμής, όπου οι βασικές αρχές πρόνοιας, διαφάνειας και δημοκρατίας δεν μπορούν να διαπεράσουν. Οι στερηθέντες την ελευθερία τους αυτομάτως κατατάσσονται σε μια εν τέλει ιδεολογικού τύπου κατηγορία, της οποίας τα ελλείμματα που περιγράφηκαν παραπάνω θεωρείται ότι διατηρούνται ως *φυσιολογικό* αποτέλεσμα. Η αναζήτηση κοινά αποδεκτών χαρακτηριστικών μιας ευρωπαϊκής έννομης τάξης εμποδίζεται από την τάση ενός κράτους (στην περίπτωση μας της Ελλάδας) να περιορίζει δικαιώματα που αποδίδονται ειδικά σε μετανάστες, καθόσον η ιδιότητα του αλλοδαπού θεωρείται ότι στοιχειοθετεί, και μάλιστα αυτοματοποιημένα, «απειλή ή κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια» και τη «δημόσια τάξη» της χώρας. Η κατάσταση αυτή, δηλαδή η εφαρμογή ειδικών κατηγοριών που εκφεύγουν των ορίων της κανονικότητας, αποτελούν ρήγμα στο κράτος δικαίου που υπονομεύει την ελληνική δικαιοταξία στην ολότητά της.

Εν τέλει, η συζήτηση για τη στέρση της ελευθερίας και των όρων κράτησης οδηγεί σε μια βαθύτερη συζήτηση που αφορά τη νομιμοποίηση της ίδιας της στέρσης της ελευθερίας: αφορά τη μετατόπιση της γραμμής εκείνης που επιτρέπει στην κρατική εξουσία να φυλακίζει, σε φυλακές ή αστυνομικά κρατητήρια, για λόγους σωφρονισμού, τιμωρίας ή ολοκλήρωσης μιας διοικητικής διαδικασίας. Αυτό που μπορεί να πει κανείς, από την εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών, είναι ότι τελικά οι λέξεις αυτές δεν έχουν εν πολλοίς κανένα περιεχόμενο, αφού ο σωφρονισμός μέσα από τον εγκλεισμό, ακόμα και ο διοικητικός σκοπός της κράτησης, σε συνδυασμό με την αδυναμία βελτίωσης των συνθηκών κράτησης, δεν επιτυγχάνεται παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις. Η παταγώδης αποτυχία του όλου συστήματος φαίνεται από το γεγονός ότι οι μισοί κρατούμενοι συνδέονται με εγκλήματα που αφορούν τα ναρκωτικά, από το

ποσοστό των κρατούμενων εν όψει τελικά ανέφικτης απέλασης, καθώς και το πολύ μεγάλο ποσοστό προφυλακισμένων. Συχνά, το ισχύον σύστημα χαρακτηρίζεται εκδικητικό, στερώντας την ελευθερία σε ανθρώπους που όχι μόνο δεν «σωφρονίζονται», αλλά στιγματίζονται για όλη τους τη ζωή μετά την αποφυλάκισή τους. Μήπως είναι καιρός να ανοίξει η συζήτηση για την κατάργηση του εγκλεισμού, όπως τον γνωρίζουμε, καθώς και για την ανεύρεση νέων τρόπων αποτελεσματικής αποτροπής του εγκλήματος, επιβολής τιμωρίας ή σωφρονισμού που θα συνδεθεί με τις αιτίες της παραβατικότητας; Όπου η κοινωνική-οικονομική ένταξη και η θεραπεία θα αποτελούν τους πραγματικούς στόχους ενός συστήματος που δεν θα αποβλέπει στη μηχανιστική τιμωρία ή την τυφλή πρόληψη του εγκλήματος αλλά στην ουσιαστική κοινωνικοποίηση των ανθρώπων, την απάλειψη των βαθύτερων αιτιών της παραβατικότητας και τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας; Μήπως ήρθε, εν τέλει, ο ιστορικός χρόνος να γίνει ένα άλμα με στόχο την κατάργηση της στέρσης της ελευθερίας όπως την γνωρίζουμε σήμερα; Ίσως ο ιστορικός του μέλλοντος να μελετά με θαυμασμό την απαρχή μιας νέας εποχής που έθεσε τέλος σε πρακτικές που διατήρησαν επί αιώνες την εποχή της βαρβαρότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για μια συνολική θεώρηση της νομολογίας και της πρακτικών στην Ευρώπη, βλ. Jim Murdoch, *The Treatment of Prisoners. European Standards*, Council of Europe, Στρασβούργο 2006.
- 2 Ήδη, το θέμα των συνθηκών στις ελληνικές φυλακές είχε εξεταστεί και στην υπόθεση Peers (19.4.2001), για περιορισμένα όμως ζητήματα.
- 3 Βλ. Nisiotis, 10.2.2011, και Taggatidis, 11.11.2011.
- 4 Βασίλης Καρύδης / Ευτύχης Φυτράκης (εισ.-επιμ.), *Ποινικός εγκλεισμός και δικαιώματα. Η οπτική του Συνήγορου του Πολίτη*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011.
- 5 CPT, *Report to the Government of Greece on the Visit to Greece Carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment from 19 to 27 January 2011*, CPT/Inf (2012) 1· CPT, *Public Statement Concerning Greece*, CPT/Inf (2011) 10, Fundamental Rights Agency, Στρασβούργο 2010· *Detention of Third-country Nationals in Return Procedures*, European Parliament, Βιέννη 2007· *The Conditions in Centres for Third Country National (Detention Camps, Open Centres as Well as Transit Centres and Transit Zones) With a Particular Focus on Provisions and Facilities for Persons With Special Needs in the 25 EU Member States*, Directorate-General Internal Policies, Policy Department C, Citizens Rights and Constitutional Affairs, Βρυξέλλες.